

פתיחת דין שהיא גמרו: לפירושו של הביטוי 'פתיחת דין' בספרות הראשונים

יעקב פוקס

הקדמה; א. המקומות בהם נמצא הביטוי 'פתיחת דין'; 1. פסיקתא דרב כהנא; 2. פירוש רש"י לסוגיית מועד קטן יד ע"ב; 2 א. פירוש רבנו גרשם לסוגיה; 2 ב. פירוש רש"י לסוגיה; 3. פתיחת דין אצל ר' אליעזר בן נתן (ראב"ן); 4. פתיחת דין בכתבי הדין של פירוש רש"י למסכת סנהדרין; ב. משמעותה של פתיחת דין בפירושי רש"י; ג. מהו גמר דין?; ד. דעת רש"י בסנהדרין ובמועד קטן; ה. סיכום ומסקנות.

הקדמה

ככמה מקומות בספרות התלמודית אנו מוצאים את פעולת ה'פתיחה' כחלק מההליך המשפטי. המשנה במסכת סנהדרין אומרת: "דיני ממונות פותחין בין לזכות בין לחובה"¹. התוספתא במסכת סנהדרין אומרת: "התובע את חברו הוא פותח ראשון"². בתלמוד הבבלי במסכת שבת נאמר: "מאימתי התחלת דין [...] משיפתחו בעלי דינים"³. מהי משמעותה של ה'פתיחה' הנזכרת כאן ובמקומות אחרים בהקשר ההליך המשפטי, האם אין היא אלא 'התחלת הדיון'? כך הוא אכן הפירוש המקובל, הבא לידי ביטוי בדברי רש"י על המשנה בסנהדרין: "פותחין – תחילה במשאו ומתנו של דין". הפרשנות הזו רואה בדיון את מושאה של פעולת הפתיחה, דהיינו פותחים את ההליכים המשפטיים.

מנגד, לאחרונה דן פינחס מנדל בהרחבה בפירוש המילה 'פתח' לצורותיה, ומסקנתו היא כי "ההוראה העיקרית של הפועל 'פתח' במובניו המושאלים בספרות היהודית הקדומה, בדומה לפעלים המקבילים לו בשפות אחרות, היא 'גילוי הדבר הסתום'"⁴.

- 1 משנה, סנהדרין ד, א.
- 2 תוספתא, סנהדרין ו, ג.
- 3 בבלי, שבת י, ע"א.
- 4 פינחס מנדל "על 'פתח' ועל הפתיחה: עיון חדש" היגיון ליונה: היבטים חדשים בחקר ספרות המדרש, האגדה והפיטוט; קובץ מחקרים לכבודו של פרופסור יונה פרנקל במלאות

כשם ש'סתום' בהשאלה פירושו דבר שקשה להבינו, כך פתיחה פירושה בהשאלה הבהרת הדבר. גם בתחום המשפטי מתפרשת הפתיחה באופן דומה, וכך הוראת המשנה 'פותחין בזכות' מתייחסת על פי מנדל "אל הפעולה של חקירת העדים על ידי הדיינים כדי לגלות את האמת". מטרת ה'פתיחה' בהקשר זה היא "להוציא לאור את כל הטענות והראיות הקשורות למשפט".⁵ בהתאם, על פי התוספתא הנזכרת לעיל, התובע שוטח ומגלה טענותיו ראשון. כמו כן, 'התחלת דין' הנזכרת בבבלי שבת מתרחשת "משיפתחו בעלי דינים", כלומר לאחר שהציגו בעלי הדין את טענותיהם. הפתיחה על פי מנדל איננה התחלה, אלא גילוי הדברים והצגתם. מושא הפתיחה לדבריו אינו הליך הדין אלא תוכנו. פותחים את הטענות ואת הראיות, ולא את הדין.

ראוי לציין כי שימוש לשוני זה בפועל 'פתח' אינו מוגבל לספרות הקדומה וכי הוא קיים גם בספרות ימי הביניים.⁶ במשמעות זו משתמש רש"י בפירושו לביטוי 'נטל רשות מרבו': "שיהא לשונו פתוח, ולא יטעו השומעין את דבריו".⁷

בכל המקרים שהוצגו עד כה פעולת ה'פתיחה' בבית הדין מתארת שלבים שונים של הדיון המשפטי, כגון הצגת הטענות וחקירת העדים, והיא ניתנת להבנה בדרכו של מנדל או בדרך המקובלת. ברם, בכמה מקומות בספרות הראשונים אנחנו מוצאים את הביטוי 'פתיחת דין' בהקשרים החורגים מתפקידי ה'פתיחה' שהוצגו עד כה, ובהם משמש הביטוי מונח מקצועי המציין את סיומו של התהליך השיפוטי. הביטוי 'פתיחת דין' המתאר את גמר הדין מציב בפנינו אתגר כפול, ועשוי לחדד את הבנת פעולת הפתיחה. מחד, בביטוי זה ה'דין' הוא מושאה של פעולת הפתיחה, וצריך לברר אם וכיצד הוא משתלב בשיטתו של מנדל. אך מאידך ברור הוא כי אי אפשר לפרש 'פתיחת דין' זו כהתחלה, ואין מנוס אלא לנסות ולפרשה על פי שיטת מנדל כ'גילוי הדבר הסתום'.

בשורות הבאות אנסה להציע את הביטוי 'פתיחת דין' במשמעות של סיום הדין, להתחקות אחרי הופעותיו במשמעות זו, ולהבין את מקומו המדויק במסגרת סדרי הדין. חשוב להדגיש שהסקירה שלפנינו תעסוק במקורות מספרות הראשונים בלבד, משום שבספרות חז"ל לא מצאתי שימוש לשוני כזה. גם המקור שבו אפתח איננו שייך לספרות המדרשית, שכן מדובר בתוספת מאוחרת שנמצאת רק בכתב יד אחד.

לו שבעים וחמש שנים 49, 76 (יהושע לוינסון, יעקב אלבוים וגלית חזן-רוקם עורכים, התשס"ד).

5 שם, בעמ' 78-79. וראה גם דבריו בעמ' 57-58.

6 שם, בעמ' 64-65.

7 בבלי, סנהדרין ה' ע"ב. גם בספרו של ר' בחיי אבן פקודה (1050-1120), חובות הלכות, שער ג, פרק ד, אנו מוצאים: "ולתתיר ספקותיו ולפתח סתומותיו". משה אבן עזרא כתב בשיריו: "דרש חכמה ופתח סתמות" (שירי החול, ספר ראשון, מהדורת חיים בראדי קכו), "והמדע תפתח סתמיו" (שם, בעמ' קלב).

א. המקומות בהם נמצא הביטוי 'פתיחת דין'

1. פסיקתא דרב כהנא

באחד מכתבי היד של פסיקתא דרב כהנא יש בסוף פרשת אחרי מות תוספת שאינה מצויה בכתבי היד האחרים, אשר נפתחת בדברי שבח להקב"ה. כל השבחים המנויים שם מתארים את כוחו ואת יכולתו המוחלטים של ה', כמו גם את מערכת המשפט והצדק שבאמצעותה הוא מנהל את העולם. בתוך מסכת הקילויסין הזו יש פרט אחד שלכאורה אין בו את ההדר והרוממות שמאפיינים את השאר. זו לשון התוספת:

יתברך שמו של מ"ה הב"ה [=מלך המלכים הקדוש ברוך הוא] ויתרומם ויתעלה ויתהדר ויתפאר שהוא מלך מ"ה [=מלכי המלכים] ונורא על כל נוראים והוא שופט צדק ודיין אמת וממשלתו על כל העולם והוא אמ'ר] ויהי הוא צוה ויעמוד הוא ממזרח למערב ומצפון לדרום וגוזר גזירות ופותח דינין וחוט'ם] חותמות וכות'ם] ספרי'ם] ואין מי שיעשה כמעשיו וכגבורותיו הוא מושל בעליונים ובחתוני'ם] הוא גוזר ואין מי שיבטל. ⁸ (ההדגשה שלי, י"פ)

ביטוי השבח 'ופותח דינין' נראה בעיניי תמוה, שכן הימצאותו כאן קוטעת את הרצף ונראית חיצונית להקשר. הקטע כולו עוסק בהדגשת יכולתו הבלתי מעורערת של האל, ואילו דרכו 'לפתוח דינים' איננה ממחישה יכולת זו. בצדס של ביטויים רבי עוצמה כמו: "הוא אמר ויהי", ו"הוא גוזר ואין מי שיבטל", נראית האמירה "פותח דינין" חיוורת ודלת מבע. מהי אותה פתיחת דין שמבטאת בבירור את גדלות האל? אמנם לדברי מנדל פעולת ה'פתיחה' בבית דין היא גילוי ראיות והוצאה לאור של "כל הטענות והראיות הקשורות למשפט", אבל גם לאור פרשנות זו חסרה בביטוי הנזכר העוצמה הנחרצת שהיינו מצפים לה. דומני שההקשר המקומי מורה לנו לצאת מגבולות המשמעות המוכרת, ולהניח שגם 'פתיחת דין' שייכת לאותה קטגוריה של מעשים נחרצים וסופיים, שאין אחריהם ולא כלום. לפיכך נראה לכאורה שעדיף היה לומר: וגומר דינין.

2. פירוש רש"י לסוגיית מועד קטן יד ע"ב

חלקו הראשון של הפרק השלישי במסכת מועד קטן עוסק בהלכות חול המועד, ובין הדברים עולה השאלה כיצד על המנודה לנהוג בחול המועד:

מנודה מהו שינהג נדויו ברגל?

8 כ"י קמברידג', Add. 1497 (כ"י כרמולי), (סרט מספר 17114 במכון לתצלומי כתבי יד שבספרייה הלאומית בירושלים), דף 38 (במהדורת מנדלבוים נמצאת התוספת באפראט בעמ' 400).

אמ'ר] רב יוסף ת"ש [=תא שמע]: דנין דיני נפשות, ודיני ממונות, ודיני מכות במועד. ואו לא ציית דינא – משמתינן ליה. ואיס"ד [=ואי סלקא דעתך] אינו נוהג ברגל – השתא משומת ואתי מעיקרא אתי רגל דחי ליה, השתא משמתינן ליה אנן?

אמ'ר] ליה אביי: ודילמא לעיוני ביה בדיניה, דאילא תימא הכי – דיני נפשות דקתני, הכי נמי דקטלינן ליה? והא קא מימנעי משמחת יום טוב. דתניא ר' עקיבא אומ'ר]: מנין לסנהדרין שהרגו את הנפש שאין טועמין כלום כל אותו היום – ת"ל לא תאכלו על הדם. אלא לעיוני ביה, הכא נמי לעיוני ביה בדיניה.

לעיוני?! נמצאת אתה מענה את דינו! דאתי בצפרא ומעייני ביה לדיני, ועיילי ואכלו ושתו כולי יומא, והדרי ואתו סמוך לשקיעת החמה וגמרי ליה לדיניה, וקטלי ליה.⁹

הברייתא מתירה לדון במועד ורב יוסף מבינה כפשוטה, דהיינו שהתהליך כולו מותר מתחילתו ועד סופו, בית הדין רשאי לשמוע את טענות הצדדים, לבדוק את הראיות, להגיע להכרעה בין הדיינים, לגמור את הדין ולהודיע את פסקו. רב יוסף מניח כמובן מאליו שההיתר לדון כולל גם את אמצעי אכיפת פסקי הדין.¹⁰ הנידוי לסוגיו עומד לרשות בית הדין כאיום משמעותי שנותן משנה תוקף לפסקי הדין,¹¹ ולדעת רב יוסף האפשרות להשתמש בו היא חלק בלתי נפרד מההליך המשפטי. אם אינך יכול לנדות במועד נמצאת פוגע בתוקפם של פסקי הדין שניתנים בו, ומוטב להמתין ולא לדון עד לאחר המועד. מתוך כך מסיק רב יוסף שהלכות נידוי נוהגות גם במועד, ופושט את הספק שעומד בראש הסוגיה. אביי בתגובתו מציע לפרש שההיתר לדון במועד מתייחס

9 בבלי, מועד קטן יד, ע"ב (כ"י Oxford Opp. Add. fol. 23). מאמר זה אינו עוסק בנוסחה של סוגיית התלמוד, ועל כן נבחר כ"י זה שנוסחו כאן שלם ובהיר, בעוד שבשאר כתבי היד ובדפוס יש בעיות שונות הפוגעות ברצף הקריאה.

10 המילים: "ואו לא ציית דינא משמתינן ליה" הן דברי רב יוסף, ולא חלק מהברייתא. שהרי אם הברייתא בעצמה קובעת בפירוש שמנדים במועד, אין מקום לדחייתו של אביי. ראה את דבריו המפורשים של המיוחס לרש"י (=רבינו גרשם) בד"ה 'דנין דיני נפשות': "ורייקינן מינה מדדנין במועד מכלל דאי לא ציית נמי משמתינן ליה במועד". כעין זה כתבים גם רש"י: "דנין, במועד [...] וכיון דדנין ודאי אי לא ציית לדינא משמתינן ליה" (פירוש רש"י למועד קטן יד, ע"ב, ד"ה 'דנין', מהדורת קופפר 47), והריטב"א: "ת"ש דנין וכו'. דמשמו [צ"ל: דמשמע] דנין לגמרי כמו בחול ומשמתינן ליה אי לא ציית דינא" (חידושי הריטב"א, מועד קטן יד, ע"ב, מהדורת מוסד הרב קוק ככו). גדעון לייבוזן, לעומת זאת, חשב שמילים אלו הן חלק מהברייתא, ולכן הוצרך לטעון שמדובר בתוספת בבליית מאוחרת. ראה גדעון לייבוזן "על מה מנדין" שנתון המשפט העברי ב 292, 320 (התשל"ה).

11 על השימוש בעונש הנידוי ככלי לכפיית הדין, ועל התקופות שבהן נהג, ראה לייבוזן, שם, עמ' 319-332.

לתהליך הדיון בלבד, "לעיוני ביה בדיניה", ואילו לגמור את הדין אסור; וממילא אם אין גמר דין במועד, אין צורך באמצעי כפייה. המונח שאבוי משתמש בו, לעיוני בדיניה, עמום קמעא, ויש לברר מה כולל אותו שלב של עיון שרק הוא מותר במועד. בספרות הראשונים אנו מוצאים שתי שיטות בהבנת העניין: האחת מפרשת 'עיון' כפשוטו, והאחרת מרחיבה מאוד את משמעותו.

2. א. פירוש רבנו גרשם לסוגיה

רבנו גרשם כותב: "הא דתנן דנין לא דלימרו איש פלו'ני] אתה זכיי איש פלו'ני] אתה חייב [...] אלא מעיינין בדיניה ולא אמרי'נן] ליה כלום".¹² לפי פירוש זה, המונח 'לעיוני בדיניה' מתאר מצב שבו בית הדין מנהל את הדיון כסדרו, ואף מגיע להכרעה ולהחלטה על פסק הדין הראוי, אלא שאין הוא מודיע את החלטתו לבעלי הדין. כל זמן שלא נמסרה ההכרעה לא נגמר הדין ואין הוא עומד לכיצוע, ומשום כך אין צורך לכפותו על החייב במועד.

פירוש זה מעורר כמה שאלות, ולא ברור כיצד ניתן ליישבו עם הטקסט התלמודי. ראשית, הברייתא קובעת בפשטות וללא הגבלות: "דנין דיני נפשות", ומשמע שמותר לנהל את התהליך כולו. לכן, הצעתו של אבוי על פי פירושו של רבנו גרשם לצמצם את ההיתר לשלב הדיון בלבד ולאסור את גמר הדין, דחוקה מאוד.¹³ בעייתיות נוספת מתייחסת להמשך הסוגיה. אבוי טוען שההיתר שנותנת הברייתא לדון דיני נפשות במועד מתייחס בהכרח רק ל'עיוני בדיניה' ואיננו מאפשר את סיום התהליך, שהרי אסור להרוג את הנידון במועד. על כך מגיבה הגמרא: "לעיוני? נמצאת אתה מענה את דינו!".¹⁴ אסור להשהות את הליכי הדיון וההוצאה לפועל, שכן זהו עיוני דין עבור הנידון.

12 תרגום: זה ששינונו דנין, לא שיאמרו איש פלוני אתה זכאי [...] אלא מעיינים בדינו ולא אומרים לו דבר. פירוש רבנו גרשם מאור הגולה למסכת מועד קטן (מהדורת ניסן זק"ש, עח). הסבר זה כתוב גם בפירוש המיוחס לרש"י ברפוסים שלנו, שרובו לקוח מפירוש זה (להלן: רגמ"ה). על היחס בין המיוחס לרש"י ופירוש רגמ"ה ראה יעקב פוקס פירוש רש"י למסכת מועד קטן: בירורים בזיהויו, בדרכי מסירתו ובעיצובו 4-5 (עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, המחלקה לתלמוד, התשס"ז).

13 הריטב"א כותב: "אבל לעיוני בלחוד לא משמע, חדא [כצ"ל כתיקון המהדיר] – דהא דנין קתני" [=אבל לעיין בלבד לא משמע, ראשית, משום שנאמר: דנין] (חידושי הריטב"א, לעיל ה"ש 10, בעמ' קכו).

14 ברפוסים כתוב: "א"ל [אמר ליה] אם כן נמצאת", ולפי זה רב יוסף הוא שדוחה את דברי אבוי. אולם דוד הלבני כבר העיר שבכ"י מינכן 95 המילים "אמר ליה" חסרות, ואלו הם דברי הסתמא דגמרא. ראה דוד הלבני מקורות ומסורות – ביאורים בתלמוד לסדר מועד תקמו, הערה 1 (ירושלים: בית המדרש לרבנים באמריקה, התשל"ה). ואכן לא רק בכ"י מינכן המצב כך, אלא בכל כתבי היד שבידינו מילים אלו אינן. בעקבות הערה זו עלינו

ומהו בדיוק אותו עינוי דין? התלמוד במסכת סנהדרין אוסר לגמור את דינו של אדם למיתה בשבת ולהשהות את הריגתו לאחר השבת, משום עינוי הדין.¹⁵ אבל להתחיל את הדין בערב שבת ולגמרו לאחר השבת אסור, שמא ישכחו הדיינים את טעמיהם, ולא משום הלנת הדין, שכן: "כל זמן שלא נגמר הדין לא הוי עינוי הדין, דכל שעה מצפה להצלה".¹⁶ מכאן מוכיחים התוספות בסוגייתנו (ד"ה 'נמצאת') שהוראתו של האיסור לענות דין היא החובה לבצע את גזר הדין ללא שהיות, אבל אין הוא חל לפני שנגמר הדין. עתה, אם נפרש כרכנו גרשם שאביי אסר את גמר הדין במועד, מדוע יש כאן עינוי דין? האם הנידון איננו שמח על האורכה שניתנה לו? על כן, שאלת הגמרא 'נמצאת אתה מענה את דינו' מוכיחה שגם אביי מתיר גמר דין במועד, ו"עיוני ביה בדיניה" אין פירושו דיון גרידא ותו לא.¹⁷ אלא שלפי מסקנה זו קשה להבין את תשובת אביי לרב יוסף; אם גם אביי מסכים שהברייתא מתירה לגמור דין במועד, מדוע אין הוא מקבל

לחדד ולומר שהנסיון שיעשה להלן להבין את דברי אביי על פי שאלת הגמרא 'נמצאת אתה מענה את דינו' אינו בא אלא לקבוע כיצד הבינו הסתמאים את דברי אביי. יצוין עוד כי הלבני אף סבור שההוכחה מדיני נפשות – "דאי לא תימא הכי" – גם היא מסתמא דגמרא, ולא מדברי אביי.

- 15 בבלי, סנהדרין לה, ע"א.
- 16 לשון רש"י שם, בד"ה 'לידייני במעלי שבתא'. וכך פסק גם הרמב"ם: "משנגמר דינו אין משהין אותו אלא יהרג ביומו". (הלכות סנהדרין, פרק י"ב, הלכה ד).
- 17 כך מפרשים גם הריטב"א והמכתם (מהדורת סופר, עמ' 295). בעלי התוספות מוסיפים ואומרים שאי אפשר לפרש 'לעיוני' ללא גמר דין, שכן אסור להרחיק את גמר הדין מן הדין שמא ישכחו הדיינים את טעמיהם, כפי שעולה מן הגמרא במסכת סנהדרין לה, ע"א. ראוי לציין כי לשון התוספות כאן מגומגמת ולא בהירה, ובהצגת דבריהם הלכתי בעקבות ר' מרדכי ברוך קארבאליו בספרו מירא דכייא, שנכתב בליוורנו בשנת התקנ"ב (דפוס צילום: הוצאת אהבת שלום, התשמ"ב), בעמ' קא ואחרים. על הבעיות שבתוספות למסכת מועד קטן ראה פוקס, לעיל ה"ש 12, בעמ' 123, הערה 50. את שאלת הראשונים על פירוש רגמ"ה יש שתירצו ששאלת הגמרא 'נמצאת אתה מענה את דינו' איננה מתייחסת אל דיני נפשות, אלא חוזרת אל דיני ממונות. אביי רצה להעמיד את היתר הברייתא לדון דיני ממונות בעיון בלבד כדי להימנע מהצורך בנידוי הסרבן, ועל כך מגיבה הגמרא ואומרת שיש בזה עינוי דין. אף אם בדיני נפשות אין עינוי דין בעיכובו של גמר הדין, בדיני ממונות יש ויש. בשולחן ערוך, חושן משפט, סימן יז, סעיף יא, כתוב: "צריך הדיין לפסוק הדין מיד אחר שיתברר לו, שאם מענה את הדין ומאריך בדברים הברורים כדי לצער אחד מהבעלי הדינים, הרי זה בכלל לא תעשו עול". ראה ר' דוד יואל ווייס מגדים חדשים על מסכת מועד קטן קכ (התשס"א). לעניין עינוי הדין ראה אליאב שוחטמן סדר הדין 364–365 (התשמ"ח). תירוצו של המגדים חדשים' קצת קשה, שהרי איסור עינוי הדין חל כאשר הדיין רוצה לצער את הנידון (כפי שפסק השו"ע שצוטט קודם, וכן כותב הרמב"ם בהלכות סנהדרין, פרק כ, הלכה ו), ואילו כאן העיכוב נובע מסיבות ענייניות. אמנם שוחטמן (לעיל, בעמ' 365) כותב שכל עיכוב שלא לצורך נחשב לעינוי דין, גם כשאינו נעשה כדי לצער, אבל כאן העיכוב הוא מפני המועד.

את מסקנתו של רב יוסף, שלפיה מותר גם לבצע נידוי במועד¹⁸ אכן, ראשונים רבים הסתייגו מפירושו המצמצם של רבנו גרשם ובהרו לעצמם דרך אחרת בביאור העניין.

2 ב. פירוש רש"י לסוגיה

פירוש רש"י כאן נראה במבט ראשון דומה לשיטת הראשונים – התוספות והריטב"א – הגורסת כי עיון הדין כאן כולל את גמר הדין, אבל יש בו שימוש במונחים שונים ובלתי מוכרים. וזו לשון רש"י:

אמ'ר] ליה אביי: ודלמא הא דקתני דנין לעיוני דמענינן בדיניה, ומתרינן ליה לאלתר, ואי לא ציית לא משמתינן ליה עד לאחר המועד, ופתוחי הוא דפתח ליה נהי דליכא לשהויי למפתח לדינא בתר דעיינוה דילמא משתכחי להו לדינייהו וטעמ'א] כדמפ'רשינן] בסנהדרין, אבל דינא לא מקיימינן ליה לאלתר.¹⁹ אמר לו אביי: אולי זה ששנינו דנין: לעיין שמעיינים בדינו, ומתרים בו מיד. ואם לא יציית לא ננדהו עד לאחר המועד. ולפתוח הוא שפותחים לו מתוך שאין להשתהות לפתוח את הדין אחרי העיון בו, שמא ישכחו הדיינים את טעמם כפי שמפורש בסנהדרין, אבל את הדין לא מקיימים מיד]

לפי רש"י 'עיוני' כולל גם 'פתוחי דינא', אבל לא כולל קיום הדין ונידוי במקרה של סירוב. מלשון רש"י כפי שהיא לפנינו ברור שגם הוא סבור שגומרים את הדין, שאם לא כן אין מקום לדבר על התראה ונידוי. אבל לא מוכנת אריכות לשונו, ולא מוכנים המונחים שהוא מזכיר: לפתוח את הדין ולקיימו. מה הם פתיחת הדין וקיימו?

18 הריטב"א כותב: "ואמ'ר] ליה אביי כי קתני דנין לעיוני בדיניה, פי'רושיה] לאו כפשוטיה אלא למיגמר דינא בלחוד ולא משמתינן] ליה עד לאחר המועד" (חידושי הריטב"א, לעיל ה"ש 13). דברי הריטב"א קצרים וסתומים, ואין בהם הסבר לטענתו של אביי. אולי רוצה הריטב"א לומר שאביי רב יוסף חלוקים בשאלה האם גזרי דין שניתנים על ידי בתי הדין עומדים בהכרח לביצוע מיידי, או שמא אפשר להשהותם על פי הצורך. רב יוסף סובר שגמר דין עומד לביצוע מיידי, ועל כן ברור שהברייתא שמתירה לדון במועד מתירה גם לנדות. ואילו אביי סבור שבית הדין יכול לגמור את הדין במועד, ולהשהות את יישומו לאחר המועד. גם ההשוואה שעושה אביי לדיני נפשות עשויה ללמד שברצונו לטעון כי אפשר לדחות את ביצוע גזר הדין עד לאחר המועד וכי מאחר שאין צורך לקיים את פסק הדין, אין גם צורך לנדות ולכפות על כך. את דברי אביי "לעיוני" צריך אפוא לפרש בבחינת גמר דין 'להלכה' ולא 'למעשה'. מכל מקום, נראה לי שלשון הסוגיה תומכת בפירוש רגמ"ה, שהרי בסוף העניין כתוב: "דאתי בצפרא ומעייני ביה לדיני, ועיילי ואכלו ושתו כולי יומא, והדרי ואתו סמוך לשקיעת החמה וגמרי ליה לדיניה, וקטלי ליה" (ראה תקסט ליד ה"ש 9 לעיל). הרי שעיון הדין איננו כולל את גמר הדין.

19 מהדורת קופפר, לעיל ה"ש 10, בעמ' 47.

אפרים קופפר, שההדיר את פירושו רש"י למסכת מועד קטן, העיר על המילים "למפתח דינא": "מדברי רש"י נראה שמפרש: לעיוני, היינו למגמר דינא, לפי זה צ"ל: למגמר לדינא". ברם, הצעת התיקון הזו איננה מועילה להבנת המילים המופיעות לפני כן: "ופתוחי הוא דפתח ליה", שנראה שגם הן מתייחסות אל הדין. איזה תיקון אפשר להציע כאן?²⁰ חזרתו של המונח "פתוחי דינא" כמה פעמים בתוך הטקסט שוללת את האפשרות לתלותו בטעות סופר אקראית.

זאת ועוד, נוסח פירושו רש"י לסוגיה השתמר בשני מקורות נוספים:²¹ במהדורת התלמוד שנדפסה בספרד לפני הגירוש,²² ובכתב יד פטרבורג-לאומית I 238,²³ וגם בהם כתוב כבמהדורת קופפר. נוסח רש"י שם אף בהיר יותר, ואפשר לתקן על פיו את הנוסח שבמהדורת קופפר. וכך כתוב שם (בהדגשת השינויים):

אמ'רן ליה אביי: ממאי דילמ'א[האי דקתני דנין לעיוני דמעיינין בדיניה, ופתחנין לאלתר ואי לא ציית לא משמתינן עד לאחר המועד, ופתח ודאי היא דפתח ליה דליכא לשהויי למיפתח ליה בדיניה בתר דעיוני ביה דילמ'א[משתכחי לדיוני [צ"ל: לדיינין] טעמא דדינא כדמפ'רשן בסנהדרין אבל דינא לא מקיימי ליה לאלתר.²⁴

עדי נוסח אלו שוללים את האפשרות לתלות את נוסח רש"י בטעות סופר, ומותירים על כנו את המונח העומד 'פתיחת דין'. העובדה שרש"י משתמש במושג הזה בתוך כתיבתו הפרשנית עשויה ללמד כי מדובר במושג שהיה מוכר ללומדים, שאם לא כן תועלתו מעטה. סביר להניח, אם כך, שהמונח הזה היה רווח בימיו של רש"י ושהוא קיים בעוד מקומות בספרותה של אותה תקופה. ראוי לציין שהמונח פתיחת דין נמצא אמנם כבר בתלמוד, אבל משמעותו שם איננה מתאימה לדברי רש"י כאן. במסכת בבא קמא נאמר: "אמר רב יהודה אמר שמואל: מקבלין עדים שלא בפני בעל דין. אמר מר עוקבא:

20 רד"י ווייס מציע לומר שהמילים "ופתוחי הוא דפתח ליה" מתייחסות אל הנתבע ולא אל הדין, ופירושו שכותבים עליו שטר פתיחא, שהוא שטר נידוי. כלומר, על אף שלדעת אביי לא מגדים במועד, מכל מקום כותבים על הסרבן פתיחא. ראה ווייס, לעיל ה"ש 17, בעמ' קכב-קכג. ואינני יודע מפני מה סבור רד"י ווייס שאביי מתיר כתיבת שטר נידוי במועד, בעוד שנידוי ללא שטר אסור. על שטר הנידוי, ה'פתיחה', ראה לייבזון, לעיל ה"ש 11, בעמ' 327-332.

21 שנים שהם אחד, שכן האחד הועתק מרעהו. אינני יכול לקבוע בוודאות אם כתב היד הועתק מדפוס ספרד, או שימש לו 'ספר העתקה'. ראה על כך: פוקס, לעיל ה"ש 12, בעמ' 145 ואילך.

22 שרידי בבלי 249 (חיים זלמן דימיטרובסקי עורך, התשל"ט).

23 כ"י סנט פטרבורג, הספריה לאומית, I 238 (מספר 51113 במכון לתצלומי כתבי יד שבספרייה הלאומית בירושלים).

24 העתקתי מכ"י פטרבורג שהשתמר במצב טוב יותר מאשר דפוס ספרד.

לדידי מיפרשא לי מיניה דשמואל כגון דפתחו ליה בדיניה ושלחו ליה ולא אתא, אבל לא פתחו ליה בדינא מצי אמר ליה אנא לבית דין הגדול אזילנא" [=אמר מר עוקבא: לי מפורשת היא משמואל שדווקא כשפתחו לו בדינו ולא בא, אבל לא פתחו לו בדינו יכול הוא לומר לו אני הולך לבית דין הגדול].²⁵ איזה שלב נחשב לעניין קבלת עדות שלא בפני אחד הצדדים פתיחת דין? הרא"ש בפסקיו שם כותב: "פי' [רוש] שכבר טענו לפני הדיינים, ואח"כ הביא התובע עדיו, ושלחו ב"ד לנתבע שיבא וישמע עדי התובע ולא בא".²⁶ הצגת הטענות בפני בית הדין נחשבת פתיחת הדין,²⁷ ואחריה לא יכול עוד הנתבע לבקש ללכת לבית הדין הגדול. 'פתיחת הדין' כאן אפוא היא פעילות הפתיחה המוכרת לנו, דהיינו גילוי הטענות והצגתן.²⁸ אולם פירוש זה ל'פתיחת הדין' איננו אפשרי בדברי רש"י במועד קטן, שהרי נאמר שם שאי אפשר להשוות את פתיחת הדין "בתר דעיוני ביה [=לאחר שעיינו בו]". אם כך, רש"י מפרש את פתיחת הדין כשלב מתקדם יותר בהליך המשפטי, שלב שבא לאחר החקירה והעיון.

3. פתיחת דין אצל ר' אליעזר בן נתן (ראב"ן)

חיפוש במאגר הספרות התורנית הממוחשב²⁹ העלה מקום נוסף שבו נמצא המונח פתיחת דין, ושם הוא מהווה מילה נרדפת ל'גמר דין'.

הברייתא במסכת שבועות מתארת את תהליך השבעתו של מי שהתחייב "שבועת הדיינין" הוא החייב לחברו שבועה כגון המודה במקצת הטענה,³⁰ והיא מפרטת תחילה את הדברים שאומרים לו כדי שירתע ולא יישבע. "אומרים לו: הוי יודע שכל העולם כולו נזדעזע בשעה שאמר הקב"ה בסיני לא תשא את שם ה' אלהיך לשוא", וכן הלאה על זו הדרך. אם דברי השכנוע נכנסו ללבו והוא מחליט שלא להישבע, אזי הברייתא קובעת

25 בבלי, בבא קמא קיב, ע"ב.

26 הרא"ש, מסכת בבא קמא, פרק י, סימן ג.

27 בשו"ת מהר"ח, אור זרוע, סימן כח, מבואר שצריך ששני הצדדים יטענו בפני בית דין. "ומתוך כך נראה שאם סידר התובע טענותיו בפנינו ואין הנתבע רוצה להשיב אלא אומר לב"ד הגדול קאזילנא אין זה קרוי פתחו לי' בדיניה עד אשר יטענו שניהם בפנינו".

28 מעניין לציין שר' אליעזר בן נתן (ראב"ן) מפרש ש'פתחו' לו כאן הוא מלשון שטר פתיחה, שהוא שטר נידודי שמוציא בית הדין למי שמסרב להופיע בפניו. רק לאחר הוצאת שטר פתיחה רשאי בית הדין לקבל עדים שלא בפני הסרבן. ראה ספר ראב"ן, כרך ג, מהדורת ש' דבליצקי, בני ברק תשע"ב, עמ' עט-פ.

29 פרויקט השו"ת המקוון, אוניברסיטת בר-אילן, www.responsa.co.il

30 בבלי, שבועות לח, ע"א-לט, ע"א. הברייתא נמצאת גם בתוספתא, סוטה ז, ב (מהדורת ליברמן, עמ' 190-191), ושם כתוב במפורש: "הרי מי שנתחייב שבועה [ה] לחברו אומרים לו הוי יודע".

"פוטריין אותו מיד"³¹. הפירוש המקובל בין הראשונים הוא שכאשר החייב מוותר על השבועה ומעדיף לשלם, מוציאים אותו מיד מבית דין כדי שלא יחזור בו. הם מפרשים את המילה 'פוטריין' במשמעותה המקובלת בלשון חכמים,³² ואם כן "פוטריין אותו" מתייחס אל הנידון. ראב"ן מעדיף לפרש כאן את המילה 'פוטריין' על פי משמעה הייחודי – פותח,³³ ולפי זה "פוטריין אותו" מתייחס אל הדין. כך כותב הראב"ן בפירושו למסכת שבועות:

איני נשבע פוטריין אותו מיד (בבלי, שבועות לט, ע"א). כלומר ממהרין לפתוח הדין ולומר לו צא תן לו, וכיון דפסקו וגמרו הדין אינו יכול לחזור בו [...] ופוטריין שתי לשונות משמע, לשון פתיחה כמו פוטר מים וגו' (מש' יז יד), וכמו פטר רחם (שמ' יג יב) דמתרגם פתח ולדה. ולשון תלמיד הנפטר מרבו (בבלי, מועד קטן ט, ע"א), וכשנפטריין מלפניך יהיו בעיניך כזכאין (משנה, אבות, א, ח) [...]

ומצאתי בתלמידי רבינו הלוי נ"ע [...] והא ר' מאיר לא פליג [שיכול אחד הצדדים לחזור בו] אלא אמהימן עלי אבא וכולם (בבלי, סנהדרין כד, ע"א) בין לדין בין לעדות [=אלא כשקיבל על עצמו את דינו או עדותו של אחד הפסולים לכך], דגמר דין הוא פתיחת הדין ופסקו, ולא שייך כאן שבועה.³⁴

לפי פירוש זה, כאשר החייב מסרב להישבע פוטריין – פותחים את הדין מיד ומצווים עליו לשלם, כדי שהוא לא יוכל להתחרט ולבקש שוב להישבע.³⁵ פתיחת הדין כאן פירושה גמר דין, שהרי עומדים אנו בסיומו של התהליך המשפטי לאחר שכבר נגמר

- 31 המילה 'מיד' חסרה בתוספתא בכתב יד ערפורט. ראה מהדורת צוקרמנדל עמ' 306.
- 32 "פטר את פלוני, נתן לו ללכת, שילח אותו לדרך". אליעזר בן-יהודה מילון הלשון העברית הישנה והחדשה כרך עשירי 4900 (ירושלים: הוצאת מקור, התש"ם).
- 33 אבל ראה מילון בן-יהודה, שם בעמ' 4898 בהערה, שמשמעות הפועל "פוטריין" היא לפרוץ ולבקוע.
- 34 ספר ראב"ן (לעיל הערה 28), עמ' שעב-שעג, סימן תצד.
- 35 לפי שני הפירושים, משמעותם המעשית של דברי הברייתא "פוטריין אותו" היא: מחייבין אותו לשלם, ועל כך כותב ר' שלמה אלגאזי: "פוטריין קתני לפעמים, ורוצה לומר חיוב. גרסינן במסכת סנהדרין (יז ע"א) שאם פתחו כולם לטובה פוטריין אותו, וכתב המאירי בשטתו וז"ל פוטריין אותו פי' רבינו מאיר ממהרין להורגו מיד כמו אם אמר איני נשבע פוטריין אותו דהיינו ממהרין אותו לפרוע שלא יחזור בו" (הליכות אלי, דף נח, ע"א, כלל תרמג). מה שמביא ר"ש אלגאזי בשם המאירי לא נמצא במאירי שלפנינו, אלא בתוספות הרא"ש. את רבינו מאיר הנזכר כאן זיהה ר' ברוך אפשטיין בספרו 'תורה תמימה' (שמות כג אות יז) כרבי מאיר הלוי-הרמ"ה, אלא שביד רמה' על מסכת סנהדרין מתפרש העניין בדרך המקובלת, דהיינו שהנידון פטור ממיתה. מקורות נוספים ראה אצל: ראובן מרגליות מרגליות הים חלק א לז א כד (התשי"ח) (טעות סופר נפלה שם, ונכתב: "הגר"ש אלגזי בהליכות עולם", ויש לתקן: בהליכות אלי).

דינו להישבע. סירובו של החייב להישבע איננו גורר אחריו פתיחת ההליכים המשפטיים מחדש, וכל שנותר לבית הדין הוא להודיע על יישומה של החלופה לשבועה – תשלום. פירושם של דברי הראב"ן: "ממהרין לפתוח הדין ולומר לו: צא תן לו" הוא: ממהרין לגמור הדין ולומר: צא תן לו.

אמנם השימוש בלשון 'פתיחת דין' במקום הזה נולד מתוך אילוצים לשוניים מקומיים (דהיינו: הצורך להסביר את המילים "פוטרין אותו" במשמעות של גמר דין), אבל אילולא היה הביטוי 'פתיחת דין' ידוע ומוכר לראב"ן כחלופה מקובלת ל'גמר דין', הוא לא יכול היה להשתמש בו. זאת ועוד, בהמשך פירושו שצוטט לעיל, עובר הראב"ן לדון בעניין אחר, ושוב הוא קובע: "דגמר דין הוא פתיחת דין ופסקו". כאן, בלי אילוצים לשוניים מקומיים, הראב"ן משתמש במונח פתיחת דין כדי להגדיר מהו גמר דין. ייתכן אמנם שסמיכות העניינים הביאה את הראב"ן להשתמש באותם המונחים, אך מכל מקום נמצאו למדים מהי 'פתיחת דין'.

4. פתיחת דין בכתבי היד של פירוש רש"י למסכת סנהדרין

עתה, משלמדנו על קיומו של המושג 'פתיחת דין' ועל קרבתו למונח 'גמר דין', נוכל גם לשער שהיעלמותו מן הספרות נובעת מתיקוני סופרים. מעתיק המצפה לראות את המונח המוכר 'גמר דין', ובמקומו הוא מוצא לפניו 'פתיחת דין', ייתכן ויגבר עליו יצרו והוא יחליט 'לתקן' את הטקסט. אפשר אפוא להניח כי בזמנים קדומים היה המונח שבו אנו עוסקים מצוי יותר, וכי ברכות השנים וההעתקות נעלם כמעט כליל. דוגמה לכך אפשר למצוא בפירושו של רש"י למסכת סנהדרין כד, ע"ב. במשנה חולקים חכמים ורבי מאיר האם אדם שקיבל על עצמו לידון בפני דיינים פסולים רשאי לחזור בו מהסכמתו, ובגמרא שם מובאת דעת ריש לקיש, הטוען: "מחלוקת לפני גמר דין, אבל לאחר גמר דין דברי הכל אין יכול לחזור בו".³⁶ רש"י כותב: "לפני גמר דין. לאחר שטענו בפניהם וקודם גמר דין בא זה לחזור".³⁷ בשני כתבי יד של הלכות הרי"ף שיש בהם גם מעין פירוש

36 בבלי, סנהדרין כד, ע"ב.

37 רש"י, סנהדרין כד, ע"ב, ד"ה "לפני גמר דין". כך כתוב גם בכתבי היד מדריד – האקדמיה להיסטוריה 3 Hebr. (דף 29א), ואוקספורד – בודלי, קטלוג נויבאוואר 867 (דף 1ב). גם בפירוש הריב"ן, שחלקו הגדול לקוח מרש"י, אין שינויי נוסח. ראה סנהדרין גדולה כרך ח כג (מהדורת יעקב הלוי ליפשיץ, ירושלים: מכון הרי פישל, התשנ"ב).

רש"י לרי"ף – פריס-הספרייה הלאומית Heb. 313³⁸ ומנטובה-הקהילה 30³⁹ – נוסח הפירוש שונה, וכתוב בו: "לאחר שטענו בפניהם, וקודם שפתחו הדין בא זה לחזור". הרי ש'פתחו הדין' בכתבי היד האלו מחליף את 'גמרו הדין' שבדפוס, וגם כאן אפוא מתבררת זהותם של המונחים הללו.⁴⁰

בבואנו להעריך את אמינותם של שני הנוסחים (נוסח הדפוס והנוסח שבכתבי היד של רש"י על הרי"ף) עומדות בפנינו שתי אפשרויות: אפשר בהחלט לקבל את שניהם כמקוריים, ולתלות את ההבדלים בהגותו של רש"י עצמו,⁴¹ ואפשר גם לטעון שהנוסח בכתבי היד הוא המקורי ואילו הדפוס השמיט את המונח המוקשה והחליף אותו במושג

38 כ"י פריס, הספרייה הלאומית, Heb. 313, דף 69 (מספר 4327 במכון לתצלומי כתבי יד שבספרייה הלאומית בירושלים). תיאור כתב היד ראה אצל: עזרא שבט מחקרי מבוא במפרשי הרי"ף 78 (עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן – המחלקה לתלמוד, התשנ"ז). נוסח רש"י על הרי"ף לתחילת מסכת בבא מציעא שבכ"י זה תואר על ידי פוגל כזהה לנוסח רש"י לתלמוד. ראה דב ישראל פוגל "חשיבותו של פירוש רש"י על הרי"ף בכירור נוסח פירוש רש"י לגמרא רש"י – עיונים ביצירתו 137, 139 ואילך (צבי אריה שטיינפלד עורך, התשנ"ג).

39 כ"י מנטובה – הקהילה 30, דף 205ב (מספר 810 במכון לתצלומי כתבי יד שבספרייה הלאומית בירושלים). על כתב יד זה ראה מאמרי יעקב פוקס "כתב יד מנטובה, הקהילה היהודית 30 ותרומתו: האם כתב ר' משה מלונדון תוספות על 'הלכות הרי"ף?' תרביץ עט 389-412 (התשע"א).

40 גם בענף אחד של רש"י על הרי"ף למסכת מועד קטן נמצאת הקרבה הזו בין 'פתיחה' וגמר דין אבל בהקשר שם הדבר תמוה. הרי"ף במסכת מועד קטן מעתיק קטע ממסכת בבא קמא קיב ע"ב: "אמר רבא: שליחא דבי דינא מהימן כבי תרי. והני מילי לשמתא, אבל לפתיחה לא. מאי טעמא? ממונא הוא דקא מחסר ליה דבעי למיתב ליה זוזא לפתיחה" (הרי"ף, מועד קטן ח, ע"א). רש"י על הגמרא שם מפרש: "שליח דרבנן, שהלך להזמין איש לדין וחזר ואמר לב"ד אינו רוצה לבא; מהימנינן ליה כבי תרי, דלא משקר כבי דינא; פתיחא, שטר שמתא וכי שרו ליה שמתא לא שרו ליה עד דיהיב זוזא דפתיחא לספרא". לעומת זאת, ענף רש"י-רי"ף שפוגל כינה "טיפוס א" (ראה פוגל, לעיל ה"ש 38, בעמ' 139, 145; פוקס, לעיל ה"ש 12, בעמ' 175 ואילך), כדוגמת כתב יד פרנקפורט דמיין, הספרייה הלאומית, Fol. MS. Hebr. 10 (לשעבר מרצבכר 8, מספר 23170 במכון לתצלומי כתבי יד שבספרייה הלאומית בירושלים), מפרש אחרת, וכותב: "לפתיחא, פסק דין". פירוש זה תמוה מאוד, ואינני יודע כיצד ליישבו, אבל גם בו רואים את הזהות שבין פתיחת הדין וגמרו. מחבר/עורך ענף רש"י-רי"ף זה ידע ש'פתיחת' דין פירושה פסק הדין, אלא שלא שם לב שכאן אין מדובר בה אלא ב'פתיחא' שונה לגמרי, שהיא שטר נידוי.

41 עניין המהדורות וההגהות בפירוש רש"י רחב מאוד, ואסתפק בהפנייה לסיכומו של אברהם גרוסמן **חכמי צרפת הראשונים** 223 ואילך (התשס"א), ולמראי המקום אצל שלמה זאב פיק "בין פירוש רש"י לתלמוד לתשובותיו: בירור בנוסח פירוש רש"י למשנת גיטין ט, ד וביאורו" סידרא כג 107 הערה 1 (התשס"ח).

מוכר. אבל בוודאי קשה לומר שנוסח הדפוס הוא המקורי, ולתלות את נוסח שני כתבי היד בטעות סופר. לא ייתכן שהמעתיקים יחליפו דבר מוכר ומובן בדבר של תמה.⁴²

ב. משמעותה של פתיחת דין בפירושי רש"י

מהמקורות שנסקרו עד כה נמצאנו למדים שלעיתים פתיחת דין פירושה גמירת הדין ולא תחילתו, ואף לא רק שלב בתוך הליכי הדיון. גם משמעותה של 'פתיחה' זו מתפרשת יפה לאורם של דברי מנדל, והיא "גילוי הדבר הסתום". 'פתיחת' דין זו היא 'פתרון' הדין, דהיינו התרת הסבך המשפטי והכרעתו. את התמונה הסתומה שיצרו הטענות והעדויות הסותרות באים הדיינים ומבהירים, כשהם מציגים דברים כהווייתם וגוזרים את הדין.⁴³ על פי מסקנה זו נוכל לבאר את דברי רש"י בסוגיית מועד קטן הנזכרים לעיל, וזאת על ידי המרת המונחים. בכל מקום שנמצא את הפועל 'פתח' על כל הטיותיו, נוכל לקרוא בהתאם את השורש 'גמר', תוך הדגשת השינויים:

אמ'ר] ליה אביי: ממאי דילמ'א] האי דקתני הנין לעיוני דמעיינין בדיניה,
וגמרינן לאלתר ואי לא ציית לא משמתנין עד לאחר המועד, וגמורי
ודאי היא דגמרי ליה דליכא לשהויי למיגמר ליה בדיניה בתר דעיוני
ביה דילמ'א] משתכחי לדייני טעמא דדינא כדמפ'רש] בסנהדרין אבל
דינא לא מקיימי ליה לאלתר.

רש"י בא להוציא מדעת המפרשים הסוברים שאביי מגביל את הדיון במועד לעיון עקר ללא גמר דין, וטענתו היא שהגמרא במסכת סנהדרין לה ע"א אוסרת את הרחקת גמר הדין מן הדיון. 'עיוני בדיניה' כולל לדעת רש"י את גמר הדין, אבל אין הוא כולל את ביצוע גזר הדין ואת הצורך לכפותו, ומשום כך סבר אביי שאין ראייה מהברייתא שמשמתין במועד.

אולם, על מנת להבין את מלוא משמעותם של פירושי רש"י במועד קטן ובסנהדרין אין די בהבנה כללית של המונח 'פתיחת דין', וצריכים אנו לברר את משמעותו המדויקת. האם פתיחת דין וגמר דין הם מונחים זהים שאפשר להחליפם בכל מקום, או שמא יש לכל אחד משמעות ייחודית? הבחנה בין שני המונחים, המעניקה משמעות ייחודית לכל אחד מהם, תוסיף עומק לפירוש רש"י בשתי הסוגיות. דומני כי בחירתו של רש"י במונח הנדיר 'פתיחת דין' בשני המקומות רומזת על כוונת מכוון, וכי היא נעשתה

42 כדברי רבנו תם: "שתלמידים המגיהים אינם מגיהים דברים של תימה". ספר הישר לרבנו תם, חלק השו"ת, סימן מד (מהדורת רוזנטל 75).

43 אפשרות נוספת עולה מדברי מנדל, והיא הבנת הפתיחה כהקראת טקסט ברבים, ובלשונו: "אמירתו של טקסט קבוע מדומה לפתיחתה של איגרת (unfolding)" (מנדל, לעיל ה"ש 4, בעמ' 59), ולפי זה פתיחת דין היא הקראת גזר הדין, גילוי וחשיפתו ברבים.

מתוך שיקולים פרשניים מהותיים. רק הבנה מדויקת של המונח המדובר תיתן בידינו את המפתח הדרוש ללימוד פירוש רש"י במועד קטן ובסנהדרין.

ג. מהו גמר דין?

בניגוד להנחה האינטואיטיבית, גמר דין איננו מושג פשוט. למעשה גמר דין הוא תהליך רב שלבי, ולא ברור איזה שלב ממנו הוא הקובע. להלן נראה שיש ארבעה שלבים שעשויים, במקרים מסוימים, להיחשב כגמר דין, והם: כאשר הדיינים הגיעו להחלטה; כשהדיינים מודיעים את הכרעת הדין; כשבית הדין מצווה על החייב לשלם; לאחר שהחייב שילם לתובע.⁴⁴

אמנם הגמרא במסכת סנהדרין קובעת במפורש: "היכי דמי גמר דין? אמר רב יהודה אמר רב: איש פלוני אתה חייב, איש פלוני אתה זכאי",⁴⁵ אך מסוגיות אחרות בתלמוד עולה מסקנה שונה. במסכת בבא קמא קובע רבא: "צא תן לו טבח ומכר פטור. מאי טעמא? כיון דפסקוה למילתיה [...] חייב אתה ליתן לו טבח ומכר משלם תשלומי ארבעה וחמשה. מאי טעמא? כיון דלא פסקא מילתא אכתי גנב הוא".⁴⁶ לדברי רבא מי שגנב בהמה ועמד לדין ונגמר דינו לשלם ואחר כך טבח או מכר פטור הוא מלשלם תשלומי ארבעה וחמשה, בתנאי שכבר גזרו עליו בית הדין "צא תן לו". אולם לפני שיאמרו לו "צא תן לו" לא נגמר דינו, והוא חייב בתשלומי ד' וה' כגנב. גם במסכת בבא מציעא קובע רב יוסף בר יוסף בר מניומי: "אמרו לו צא תן לו ואמר פרעתי נאמן [...] חייב אתה ליתן לו ואמר פרעתי אינו נאמן".⁴⁷ בשני המקומות מעירים התוספות ואומרים בלשון דומה: "משמע דחייב אתה ליתן לו לא הוי גמר דין עד שיאמר צא תן לו, והא דאמר בפרק קמא דסנהדרין [...] היכי דמי גמר דין? פלוני אתה זכאי, פלוני אתה חייב. אע"ג דלא הוי גמר דין ממש כיון שקרוב הדין לגמור אסור להטעות את הזכאי".⁴⁸ בעלי התוספות סבורים שרק לעניין פשרה אמרה הגמרא בסנהדרין שלאחר שנמסרה הכרעת הדין אסור לפשר בין הצדדים. התוספות בסנהדרין אף מרחיקים לכת ואומרים שגם אם לא נמסרה עדיין הכרעת הדין לצדדים, אלא שהדיינים כבר החליטו עליה ביניהם, אסור לפשר. בתוספות מנמקים זאת בטענה שיש בכך משום הטעיית הצד שראוי לזכות, "שאילמלא

44 להרחבה בעניין גמר דין כדאי לעיין באנציקלופדיה התלמודית כרך 1 קנר-קעג (1996). לא באתי בשורות הבאות אלא לסקור את מה שנחוץ לענייננו.

45 בבלי, סנהדרין 1, ע"ב. בכתיב היד מינכן 95 וירושלים-יד הרב הרצוג 1 כתוב: "איש פלוני, אתה זכאי" ואחר כך "איש פלוני, אתה חייב".

46 בבלי, בבא קמא סח, ע"ב.

47 בבלי, בבא מציעא טז, ע"ב.

48 תוספות, בבא קמא סט, ע"א, ד"ה "מאימתי".

היה יודע שנתברר דינו לזכות לא היה מתרצה לפשרה בשום ענין.⁴⁹ אולם בכל עניין אחר – שאינו כולל פשרה – רק ציווי בית הדין לביצוע הדין, 'צא תן לו', נחשב לגמר דין. הזכרנו קודם את הגמרא בסנהדרין שמי שקיבל על עצמו דיון מול דיינים פסולים אינו יכול לחזור בו לאחר גמר דין.⁵⁰ מה נחשב גמר דין לעניין זה? שלוש דעות נמצאות אצל הראשונים. ר' ישעיה מטראני פסק שלצורך כך מספיק שבית דין יודיע את הכרעת הדין, "איש פלוני אתה חייב", וכך סוברים ראשונים נוספים.⁵¹ רב"ן כותב על סוגיה זו דברים שעולים בקנה אחד עם דעת התוספות שלעיל: "וגמר דין דחייב ממון משאמרו לו ב"ד צא תן לו".⁵² ואילו הרמב"ם פוסק: "נגמר הדין והוציא הממון בדין זה הפסול או בעדותו, אינו יכול לחזור".⁵³ מפשטות לשון הרמב"ם נראה שבעניין זה לא די שיאמרו בית דין 'צא תן לו', אלא רק לאחר שהנתבע ישלם אין הוא יכול לחזור בו מקבלת הדיינים הפסולים. דברי הרמב"ם האלו גררו אחריהם דיונים ארוכים, והיו שרצו להוציאם מפשוטם,⁵⁴ אך מכל מקום יכולים אנו ללמוד מכאן על שלב נוסף שעשוי להיחשב 'גמר דין'.

ד. דעת רש"י בסנהדרין ובמועד קטן

רש"י לכאורה לא גילה דעתו מה נחשב גמר דין לעניין מי שקיבל עליו את הפסולים, בוודאי שלא על פי נוסח דבריו בדפוס. ברם ייתכן שבנוסח כתבי היד – "וקודם שפתחו הדין בא זה לחזור" – יש רמז לדעתו של רש"י בסוגיה. דומני שמגוון האפשרויות השונות להגדרת 'גמר דין' העלה את הצורך במונחים מדויקים יותר, וכך נוצר מונח חדש המתייחס לשלב ספציפי יותר במהלך גמר הדין. כפי שניתן להבין משמו, המונח 'פתיחת דין' מתייחס אל השלב הראשון בתהליך גמר הדין, והוא שלב ההודעה על הכרעת הדין: "איש פלוני, אתה חייב". ההכרזה היא גילוי פסק הדין וחשיפתו, והיא מגלמת את פתיחת (=הבהרת) הסכך המשפטי.⁵⁵ בחירתו של רש"י בסנהדרין במונח 'פתיחת הדין'

49 תוספות, סנהדרין ו, ע"ב, ד"ה "נגמר הדין".

50 ראה טקסט ליד ה"ש 30 לעיל.

51 ראה פסקי הרי"ד נב (אברהם יוסף וורטהיימר עורך, ירושלים: מכון התלמוד הישראלי השלם, התשנ"ד). בהערה 17 שם מובאות דעות נוספות.

52 ספר רב"ן, לעיל ה"ש 35, בדף ב, ע"ב.

53 הרמב"ם, הלכות סנהדרין, פרק ז, הלכה ב.

54 אי אפשר לסקור במסגרת זו כל מי שעסק בעניין, אך ראה למשל את מחלוקתם של נושאי הכלים על אתר. הכסף משנה סבור שגם הרמב"ם מסכים שאיש פלוני, אתה חייב' נחשב גמר דין (כמו שאכן כתוב גם בפירושו המשניות לרמב"ם), ואילו הלחם משנה (שדבריו לגבי מקור דינו של הרמב"ם מתאימים לדעת המאירי) מבין דברים ככתבם.

55 ועל אחת כמה וכמה שיש לומר כך על פי ההבנה המקובלת שפתיחה היא התחלה.

איננה שרירותית או מקרית, אלא מחושבת ובעלת משמעות. בבחירה זו מבטא רש"י את דעתו שלאחר שבית הדין הכריז "איש פלוני, אתה חייב", שוב אין המקבל על עצמו את הפסולים יכול לחזור בו מקבלה זו.

גם במועד קטן עושה רש"י שימוש מושכל ומכוון במונח החדש הזה, וזאת בניסיון להבהיר במדויק את טענתו של אב"י. את דברי הברייתא "דין במועד" מפרש גם אב"י כפשוטם, דהיינו גומרים את הדין, ואף על פי כן הוא סבור שאין מכאן ראייה שמנדים במועד. שהרי למרות ש'פותחים' את הדין במועד ומודיעים להם "איש פלוני אתה חייב", אין מקיימים את הדין ואין אומרים לחייב "צא תן לו" עד לאחר המועד. במצב כזה, כשהנתבע לא נצטווה עדיין לשלם, ברור שאין צורך להפעיל אמצעי אכיפה במועד, ואין ראייה מהברייתא שמנדים במועד. דבר זה שאמרנו שאין בית הדין מנדים עד שיאמרו לחייב "צא תן לו" כתוב במפורש בפירוש רש"י לסוגיה במסכת בבא קמא. רבא קובע שם שאפשר לקרוע 'פתיחא' [=שטר נידוין שנכתבה על מי שאינו מציית לדין רק לאחר שהחייב מבצע למעשה את פסק הדין, ולא די לשם כך בהסכמתו שבעל פה. רש"י מפרש שם מי הוא זה שכותבים עליו 'פתיחא', וכותב: "על דלא ציית לבי דינא, שאמרו: צא תן לו, ולא קיים".⁵⁶ נמצאנו למדים שהציווי "צא תן לו" הוא השלב הקובע לגבי נידוי הסרבן, ואת השלב הזה רצה אב"י, על פי פירוש רש"י, לדחות לאחר המועד. על פי האמור עד כה, 'פתיחת דין' ו'קיום דין' שנזכרים בפירוש רש"י לסוגיית מועד קטן הם הכרות פסק הדין ואכיפתו בהתאמה, וכוונתו של רש"י, אם כן, היא לומר: "אמ'ור ליה אב"י: ממאי דילמ'א] האי דקתני דנין לעיוני דמעיינין בדיניה, וגמר ינן לאלתר", דהיינו בית הדין גומר את הדין ומודיע את פסקו, אבל "אי לא ציית לא משמתינן עד לאחר המועד" מפני ש"דינא לא מקיימי ליה לאלתר", דהיינו בית הדין אינו מתחיל בתהליכי כפיית הדין ואף אינו אומר לחייב: 'צא תן לו'.

ה. סיכום ומסקנות

בסקירה שערכנו כאן נמצא שבכמה מקומות בספרות הראשונים נעשה שימוש במונח 'פתיחת דין' כחלופה למונח 'גמר דין'. גם במקום שבו נפתח דיוננו, בכתב היד של הפסיקתא דרב כהנא, דומני שנעשה שימוש כזה. את הביטוי "פותח דינין" שמתאר את כוחו של האל צריך לפרש כ'גומר דינין'. הוא הפוסק האחרון, ואין אחריו ערכאת ערעור. 'פתיחה' זו היא למעשה הסיום, ואין היא יכולה להתפרש כלל במשמעות של התחלה. פתיחת הדין היא הצגת גזר הדין והתרת הסכך המשפטי, ובכך מתאימה הפתיחה להגדרתו של מנדל: 'גילוי הדבר הסתום'.

במהלך הדיון נעשה שימוש גם בכתבי היד של פירוש רש"י לתלמוד לסוגיו, והומחשה פעם נוספת חשיבותם של הנוסחים המצויים בהם.⁵⁷ בתוך המסגרת הרחבה של כתבי היד של פירוש רש"י לתלמוד חשוב לתת מקום גם לפירוש רש"י שהשתמר בכתבי יד רבים לצד הלכות הרי"ף. אמינותו של ז'אנר זה, המכונה 'רש"י-רי"ף', איננה מוסכמת על הכול,⁵⁸ והיא ראויה לדיון בפני עצמו. מכל מקום, כיום כבר ידוע כי לא כל ה'רש"י-רי"ף' שווים, וכי יש מהם שמשמרים בדייקנות את פירושי רש"י לתלמוד.⁵⁹ במאמר זה נגענו במקרה אחד שבו נחשף בכתבי היד מונח עלום שלא נודע זכרו, ורק בעזרת שימוש בפירושי רש"י מסוגים שונים עלה בידינו לעמוד על משמעותו ועל תפקידו הפרשני בסוגיות השונות.

57 מוסכמה רווחת בין החוקרים היא שלפני כל דיון בטקסט כלשהוא שומה על החוקר לערוך בדיקת נוסח בכתבי היד, ובלעדיה ערכם של הממצאים מוטל בספק. גם פירוש רש"י לתלמוד אינו יוצא מכלל זה, והתייחסות אל הנוסח שבדפוסים בלבד עלולה לפגוע בתקפותן של המסקנות היוצאות ממנו. חשיבותם של כתבי היד של פירוש רש"י היא בראש ובראשונה לשחזור לשונו המדויקת של רש"י ולהכרתה כפי שהיא באמת. שחזור טקסטואלי זה כולל תיקון השגיאות שמצויות בנוסח הדפוס, והדגשת התוספות השונות שחדרו אל נוסח הפירוש במהלך השנים. בצד תועלת זו עשוי נוסח הפירוש שבכתבי היד לסייע בהכרת העולם הלשוני והמושגי של רש"י, ובכך לפתוח פתח להבנת דברי רש"י שעניים במקומם ועשירים במקום אחר. בעניין זה כתב שמא יהודה פרידמן: "כתבי היד של הפירוש מכילים חומר חשוב מאוד דווקא בקשר ללשונות האישיים של רש"י ומנחי העריכה, כאלה שעסקנו בהם כאן. אבל גם שכר רב יש בגרסת פירושי רש"י בכתבי היד לשם הדיוק בלשונו של רש"י, אשר עליו נסמך כל כך הרבה מספרות הפרשנות והפסק לכל הדורות שבאו אחריו [...]. אני חוזר בזה להצעה שפתחתי בה לפי שנים במחשוב נוסח פירוש רש"י שבכתבי היד, ומוסיף עליה נדבך חדש: העלאה לאינטרנט של נוסח כל כתבי היד של פירושי רש"י על מסכתות התלמוד בצורת סינופסיס ממוחשבת. ראה שמא יהודה פרידמן "פירושי רש"י למסכתות התלמוד" 10 (לא פורסם). www.atranet.co.il/sf/rashi doc.

58 ראה למשל את דעתו הספקנית של עדיאל שרמר "על הפירושים למסכת מועד קטן המיוחסים לרש"י" עטרה לחיים: מחקרים בספרות התלמודית והרבנית לכבוד פרופסור חיים זלמן דימיטרובסקי 534, 541 (דניאל בויאריץ, מנחם הירשמן, שמא פרידמן, מנחם שמלצר וישראל משה תא-שמע עורכים, התש"ס): "כל אלה מלמדים שרש"י-רי"ף, כמות שהוא לפנינו, איננו יכול להיחשב העתקה פשוטה מדברי רש"י למסכת. ממילא עלינו להיזהר בעשותנו שימוש בו כקנה מידה, שעל פיו נקבע את שייכותו של פירוש זה או אחר לרש"י".

59 ראה לעת עתה: פוגל (לעיל ה"ש 38), בעיקר בעמ' 144-145; פוקס, לעיל ה"ש 12, בעמ' 154 ואילך.

